
1920 թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Խորհրդահայ պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է մայիսյան ապստամբության պատճառների և հետևանքների լուսաբանմանը: Այդ հարցին նվիրվել է պատմագիտական ու հուշագրական մեծածավալ գրականություն¹, բայց և այնպես հայ պատմագիտական ու քաղաքական միտքն առ այսօր դրան անկողմնակալ գնահատական չի տվել: Ժամանակին կային և այսօր էլ շարունակվում են հիմնահարցի վերաբերյալ իրարամերժ երկու տեսակետ: Մայիսյան ապստամբության հիմնահարցն ուսումնասիրելու խորհրդահայ պատմաբանների մեթոդոլոգիան հանգել է դասակարգային և գաղափարական մեկնակետից լուսաբանելու մերժելի սկզբունքին՝ հետին պլան մղելով ներքին ու արտաքին քաղաքական իրողությունների պատճառահետևանքային կապը և մարտահրավերները ներազգային կյանքում: Հիմնական շեշտը դրվել է դաշնակցական կառավարության, այսպես կոչված, ապիկար քաղաքականության վրա:

Այդ նույն տեսակետն են կրկնել նաև սփյուռքահայ որոշ հեղինակներ, հատկապես՝ հակադաշնակցական ճամբարից (կոմունիստական, հնչակյան, ռամկավար), ժամանակի գաղափարական տեսահիմքերին հենվելով՝ մայիսյան ապստամբության առաջացման պատճառները միակողմանիորեն վերագրել են Հայաստանի իշխանություններին:

Ցավոք, ճշմարտությունը խեղաթյուրվում է նաև մեր օրերում՝ արդեն հակառակ դիրքերից: Հայաստանի Հանրապետությունում և Մփյուռքում հիշյալ թեմայով կամ դրան առնչվող լույս են տեսել նոր նյութեր և ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակները, կրկնելով իրենց նախորդներին, փորձ են անում ցույց տալ, որ Հայաստանում առկա սոցիալական և քաղաքական խնդիրները՝ իբրև ազդեցություն, չէին կարող առաջ բերել զինված պայքարի դրսևորումներ, հայ բոլշևիկները ժողովրդի մեջ հենարան և աջակցություն չունեին, նրանց ելույթներն ավելի շատ զինվորական խռովությունների տեսք էին ստացել, Անդրկովկասում Ռուսաստանի մոտալուտ ներկայության հեռանկարը ոգեշնչել էր հայ բոլշևիկներին և այլն:

Այսպիսով՝ ուսումնասիրողների մի մասը հայտնում է բոլշևիկներին, մյուսը՝ դաշնակցականներին կամ երկուսը միասին՝ թուրքերին և դավաճան

¹ Գ. Գալոյան. Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Երևան, 1960, նույնի՝ Հերոսական մայիսից – հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980, Գ. Ղարիբջանյան. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Երևան, 1955, նույնի՝ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Երևան, 1955, Հ. Կարապետյան. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1961 և այլն:

Արևմուտքին: Ոչ ոք, կարծես, չի ուզում հաշվի նստել այն ժամանակ ստեղծված օբյեկտիվ իրողությունների հետ: Իսկ իրավիճակն այսպիսին էր. սովի և տնտեսական ճգնաժամի, բնակչության կյանքի ու գույքի անպաշտպանվածության հետևանքով քայքայումը սկսվել և արագորեն վարակում էր պետական ողջ համակարգը: Խնդիրների առաջացման պատճառը, անշուշտ, նաև իշխանությունն էր, և նա էլ պարտավոր էր խելամիտ քայլերով վերացնել դրանք:

Մինչդեռ, ինչպես դիպուկ նկատել է վաստակաշատ պատմաբան Լեոն, «Պետությունը անդադար օր ու գիշեր թալանվում էր: Այն թալանում էին դաշնակցական մինիստրները, թալանում էին և Բաքվից ու այլ տեղերից դժբախտ լեշի վրա հավաքված գիշատիչները՝ զանազան տեսակի սպեկուլյանտներ և սրիկաներ՝ զանազան արդյունավետ հանձնարարություններ, կոմիսիոներություններ, մենաշնորհներ ստանալով մինիստրներից: Հայ ինտելիգենցիան բոլորովին չէր ուզում անբաժին մնալ այդ թալանի մեջ»²: Եվ ուրեմն՝ մայիսյան ապստամբության մեջ նշանակալից էր նաև ժողովրդի դժգոհությունը գործող քաղաքական ռեժիմից, և պայքար էր գնում այդ ռեժիմը վերացնելու ու սոցիալական վերափոխումների համար:

Հասկանալի է, որ համակարգային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը գիտակցում էին նաև իշխանության ներսում գտնվողներն ու նրան մոտ կանգնածները: Հայաստանի քաղաքական շրջանները, զգալով պահի ու անցքերի լրջությունը, արտակարգ լիազորություններ տալով Ալ. Խատիսյանի կառավարությանը, հնարավորություն էին ստեղծել նրա համար արագ, կտրուկ ու հաստատուն քաղաքականություն վարելու, երկիրը տարտամ ու անորոշ վիճակից դուրս բերելու հիմնական քաղաքական ուղու վրա: «Սակայն նոր կարիներտը, – նշում է «Աշխատավորը», – իր առաջին նախարարի բերանով, դժբախտաբար, չհայտարարեց անհրաժեշտ դեկլարացիան իր ապագա աշխատանքների վերաբերմամբ և չընդգծեց այն ուղին, որով պիտի տաներ երկիրը դեպի ազատության և անկախության հաղթանակը»³:

Սոցիալ-դեմոկրատ (մենշնիկ) Ա. Խոնդկարյանը, անդրադառնալով Ալ. Խատիսյանի կառավարության հրաժարականին և նոր բյուրո-կառավարության ստեղծմանը, անկեղծացել է. «Կառավարությունը, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերագրել ոչ այնքան կառավարության մեջ եղած անձերին, որքան տիրող սիստեմին»⁴, ասել է թե՛ պետության կառուցվածքին և կառավարման համակարգին:

Փաստորեն, գործող վարչակարգը չէր ուզում հաշվի նստել օբյեկտիվ իրավիճակի հետ և չէր ցանկանում ձեռքից բաց թողնել իշխանությունը: «... հայ ժողովուրդը, – գրում է Լեոն, – այդ պատճառով պիտի նորանոր արյունոտ փոթորիկների մեջ խեղդվեր»⁵՝ այդ պարագայում անգամ չմտածելով պետականությունը կորցնելու մասին:

² Լ. Ե. Ն. Անցյալից, Երևան, 2009, էջ 403:

³ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 8. V. 1920:

⁴ Տե՛ս Ա. Վրաջյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1998, էջ 520:

⁵ Լ. Ե. Ն. նշվ. աշխ., էջ 410:

Հայտնի է, որ գոյություն ունեցող տնտեսական խնդիրների համար լուծումներ փնտրելու՝ կառավարության մեթոդաբան հանգեց կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք մթերքների ու ապրանքների ձեռքբերման նպատակով բնակչությունից բռնագրավումներ կիրառելու մերժելի սկզբունքին, իսկ բամբակի, ցորենի, խաղողի, խմիչքների և այլ մթերքների վաճառքը հայտարարվեց պետական մենաշնորհ (մոնոպոլիա), որը հանգեցրեց տազնապահարույց հետևանքների:

Անդրադառնանք կոնկրետ փաստերի վերլուծությանը, որպեսզի ընթերցողը, ինչպիսի քաղաքական նախապատվություններ ու համոզումներ էլ ունենա, համոզվի, թե որքան հիմնավոր ու հավաստի են դրանք: Նախ նշենք, որ Հայաստանի աշխատավորների՝ մասնավորաբար գյուղացիության ելույթները գործող իշխանությունների դեմ զանգվածաբար սկսվեցին և մեծ չափերի հասան հատկապես 1918 թ. երկրորդ կեսերին, երբ հարկահանության բնագավառում և հացահատիկի գանձումների ընթացքում չարաշահումներն ու այլ կարգի անօրինականություններն աներևակայելի դրսևորումներ ունեցան: Նույնը վերաբերում է Նոր Բայազետ գավառին: 1918 թ. օգոստոսին գավառային կոմիսարը հանրապետության ներքին գործերի նախարարին հաղորդում է. «... շրջանային կոմիսարները գնում են գյուղերը արագացնելու հարկերի և հացի գանձումը, բայց այնտեղ նրանք հանդիպում են գյուղացիների զինված դիմադրությանը՝ ընդհուպ մինչև ռուսերի գործածություն ... Բնակչությունը չի ճանաչում իշխանությունը»⁶:

1918 թ. հոկտեմբերին գյուղացիների զինված ելույթներ են տեղի ունենում գավառի Շահրիզ, Նորատուս, Դալիդարդաշ, Ղշլաղ, Չիբուխլու, Օրդաբլու և այլ գյուղերում: Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը տազնապատվ հայտնում է ղեկավարությանը, որ գավառի բնակիչները չեն ճանաչում ազգային խորհրդի իշխանությունը, գորքի համար մթերքներ չեն տալիս, զինաթափել են մթերք հավաքող զինվորներին: Գյուղացիների դիմադրությունը ճնշելու համար հարկավոր են թնդանոթներ⁷: Ինչպես երևում է Երևանի գավառային կոմիսարի՝ Շահրիզի գյուղացիների ապստամբության մասին մի հաղորդագրությունից, արձագանքը չի ուշանում. «1918 թ. հոկտեմբերի 2-ին Շահրիզ գյուղն ապստամբեց և զինված դիմադրություն ցույց տվեց: Առաջին հայկական հետևակային գնդի հեծյալ-հետախուզական ջոկատի կողմից ապստամբությունը ճնշված է: Կցվում է ապստամբության 24 ղեկավարների ցուցակը»⁸:

Այս ամենի պատճառը նաև հանրապետության ղեկավարների անձնական ու խմբային շահերն էին, որով իշխանությունն ինքն իրեն դատապարտեց ժողովրդի մեծամասնության կողմից մերժված լինելու վիճակին: Բերենք այս միտքը հաստատող մի քանի օրինակ: 1918 թ. սեպտեմբերի 26-ի համարում «Դրությունը Նոր Բայազետի գավառում» խորագրի ներքո իր դիտարկումներն ու մտորումներն է ընթերցողին հայտնում «Ժողովուրդ»

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 67, ց. 1, գ. 608, թ. 19:

⁷ Տե՛ս Գ. Ղ ա ր ի բ ջ ա ն յ ա ն. Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները..., էջ 258-261:

⁸ Նույն տեղում, էջ 259:

թերթը. «Երևակայեք այժմյան դրությունը, երբ բերքը միջակ է. ազգաբնակչության 60 %-ը հազիվ ցանած լինի, բազմահազար գաղթականությունը ծանրաբեռնված է գյուղացու շընքին, իսկ ռեկվիզիցիայի (բռնագրավումներ) համար նշանակված անթիվ լիազորներ՝ շատերը առանց դոկումենտների, վխտում են գավառում: Ռեկվիզիցիայի է ենթարկվում ամեն տեսակ հացահատիկ, առանց քննության թե քանի շունչ ունի հացի տերը: Ճանապարհի վրա գրավում են նաև այն ցանք չունեցող մարդու մի քանի փուլը հացը, որ 15–20 օրում հազիվ է կարողացել ճարել թափառելով գյուղից գյուղ»⁹: Պարբերականը եզրակացնում է, որ ժողովրդի դրությունը կթերևանա, եթե վերացվեն հացի մոնոպոլիան, տակսան (սակագինը) և ռեկվիզիցիայի համար նշանակված լիազորները: Այդ ժամանակ հաց ունեցողը չի թաքցնի, իսկ չունեցողն առանց դժվարության կառնի¹⁰: Մա գերակա խնդիր էր, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երկիրն այդ ծանր վիճակից, այդ ճահճից դուրս բերելու ու նրա հետագա զարգացումն ապահովելու նախապայմանը և, մեծ հաշվով, երկիրը կործանումից փրկելու հրամայականներից մեկը:

Բռնագրավումների էությունը լիովին հասկանալու համար թերևս հարկ կա իմանալ, թե իրականում ինչպես էին տեղի ունենում դրանք: Ժամանակի ընդդիմադիր մամուլը հազեցած էր ծավալված բռնագրավումների և դրանց շուրջ ստեղծված մթնոլորտի հրապարակումներով: Վկայակոչենք այդօրինակ մի քանի փաստ: Այսպես՝ 1918 թ. դեկտեմբերին Օրդաքլու գյուղից մի խումբ գյուղացիներ իրենց դժգոհությունը նամակի տեսքով հայտնում են «Ժողովուրդ» թերթին: «Նոյեմբերի 20-ին գյուղ է գալիս լիազոր Վարդան Ղարազոզյանը ու խմբապետ Մեսրոպը իր խմբով, հավաքում են ամբողջ գյուղացիներին, և լիազորը սկսում է սպառնալիքների հոսկ (թնդանոթի, հրացանի)՝ պահանջելով մեր գյուղին բաժին ընկած հացը: Իսկ խմբապետի օգնական վերինախտեցի Ղմոն սկսում է անլուր հայիոյանքներ առանց պատրվակի»¹¹,– գրված է նամակում: Թերթի տեղեկացմամբ՝ լիազոր Վարդանին հաջողվում է տներից դուրս բերել գարի, այլուր, կարտոֆիլ և քիչ քանակությամբ ցորեն: Հաջորդ օրը հավաքված ու արդեն կշռված հացահատիկը լիազորի և Ղմոնի միջոցով փոխադրվում է Ելենովկա¹²: Գյուղացիներին, սակայն, սպասվում էր նոր անակնկալ: Հաջորդ օրը նրանց կանչում են Ելենովկա, և Վարդանը հրամայում է նորից կշռել ողջ պարենը: Ընդհանուրից պակասում է 18 փուլ, ուրեմն՝ գյուղում տված 30 խալվար (500 կգ կամ 30 փուլ) հացից պակասում է 99 փուլ հացահատիկ: Բարեբախտաբար, հաջողվում է պարզել, որ այդ 99 փուլը գողացված է լիազորի և Ղմոնի կողմից¹³:

«Հացահատիկի ստիպողական գրավման համար,– կարողում ենք «Նամակ Եղվարդից» խորագրով հոդվածում,– մեր գյուղ են եկել լիազոր Գարապետ Այվազյանի տրամադրության տակ մի գորախումբ պուլիմոտներով,

⁹ «Ժողովուրդ» (Երևան), 26. IX. 1918:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ «Ժողովուրդ», 18. XII. 1918:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

որոնք և ղեկավարում են գյուղացիների սների խուզարկելը: Խուզարկությունները կատարում էին առանց գյուղական ներկայացուցչի մասնակցության, գրավածի համար ստացականներ չէին տալիս, գրավում են ինչ իրենց դուր է գալիս՝ յուղ, թխած հաց, գրավում են այքը տեսած ցորենի ամբողջ պաշարը»: Նամակն ավարտվում է արդեն սովորական դարձած մի դեպքի նկարագրությամբ. «Երեկ Արամ Մուրադխանյանի տանից տարան ունեցած բոլոր ցորենը: Մուրադխանյանի ընտանիքը բաղկացած է 18 հոգուց, սովամահ չլինելու պատճառով երկուսը դանակով ինքնասպանության փորձ են անում, բայց շուտով հասնում և թույլ չեն տալիս»¹⁴:

Նույն թերթի՝ «Ռեկվիզիցիան Չիբուխյունում» վերնագրով հրապարակումից էլ տեղեկանում ենք. «Ամսի 7-ին Չիբուխյուն գյուղում մինչև առավոտյան ժամը մեռել են խլերայից 7 հոգի, գյուղում գրեթե տուն չկա, որ հիվանդ չունենա կամ խուլերայով կամ տիֆով: Գյուղի այս դրությունը իրեն բավական չէ, վաղ առավոտից սկսել են դեզերտերներ (դասալիքներ – Ն. Ն.) ժողովել: Եվ ահա խումբ-խումբ թափվում են բակերը, տները, կոշիկները հանում են մարդկանց ոտերից և այլն: 12 ձի հավաքեցին, ժողովրդից այդ օրը, եզ ու արաբա են պահանջում:

Եվ որովհետև եզները պահանջված ժամանակին չեն ներկայացնում, ուստի սկսվում է եզների բռնի բերումն, գյուղում, հանդում, որտեղ եզ են տեսնում, քաշում են բերում, լծում: Սա մի օր չէ, երկու օր չէ, այդպես է ամբողջ ամիսների ընթացքում...

Բայց մեծ ցավը այն է, որ ժողովրդի ձեռքից ձիեր են առնում ցանքի, կալ ու կուրծի ժամանակ»¹⁵:

Հայաստանի վարչապետին ուղղված իրենց բողոքում Շահրիզ, Ծաղկունք և Դոմաշեն գյուղերի բնակիչները 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին գրում են. «Ու ը փախչի գյուղացին: Միլիցիային յուղի տեղ պանիր տվիր՝ բանդ վերջացավ, կամ արաբադ պետք է գնա պաղվող, եթե այդ չանես, վրայիդ շալվարը կազոննի է... Միլիցիոներներն արագ կերպով թալանում են գյուղերը, գյուղերը շրջում ամբողջ կամանդով և նրանց համար պետք է պատրաստ լինի ձրի կերպով ամեն ինչ խեղճ գյուղացուց... ով որ ուզում է լինի, նրանք բռնում են ու թալանում»¹⁶:

Բերենք մեկ այլ խոսույն օրինակ: 1918 թ. Դարաչիչագի տեղամասի Ռնդամալ գյուղի կոմիսար Սարգիս Երամովը պատլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորմանը հասցեագրված դիմում-բողոքում, վրդովվելով խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ապօրինի գործողություններից, գրում է՝ «Բնչ էին անում այդ ենիչերները այստեղ, նկարագրել հնարավոր չի, վերցնում էին հացը, ալյուրը, գարին, խոտը, պահանջում էին ոչխար, հավ, բռնություններ էին գործադրում» և հավելում, որ «Հասարա-

¹⁴ «Ժողովուրդ», 26. IX. 1918:

¹⁵ «Ժողովուրդ», 28. IX. 1918:

¹⁶ Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Երևան, 1932, էջ 25:

կությունը վճռել է ընդունել մահմեդականություն և դառնալ Թուրքիայի հպատակներ, գոնե իրենց դրությունը փրկելու համար...»¹⁷:

Բազմաթիվ տեղեկություններ կան գավառի բնակավայրերում ռուս բնակչությանը կողոպտելու մասին, որ իրականացրել են իշխանությունները գորքի օգնությամբ: Օրինակ՝ 1920 թ. հունվարի 22-ին կառավարության որոշումով իրավունք տրվեց ռազմական գլխավոր և բրիգադների մատակարարներին սայլեր պահանջել մոլոկան գյուղերից՝ միաժամանակ ոչ ավելի, քան գյուղի բոլոր սայլերի քսան տոկոսը՝ վարձակալման վճար տալով շուկայի գների հիստուն տոկոսի չափով¹⁸:

Մակայն երկրում առկա անօրինականության, անպատժելիության և համատարած անարդարության մթնոլորտը չի փոխվել բնակչության կողմից մշտապես կառավարությանն արված ահա նման բազմաթիվ ահազանգերից հետո անգամ, եթե չասենք, որ հասել է պետական մակարդակի: Այն, որ իշխանության դիրքորոշումն այդ հարցում մնացել էր նույնը, վկայում է հետևյալ փաստը. «... վերջերս քրդերը քշել տարել են քաղաքի (Նոր Բայազետ – Ն. Ն.) ամբողջ նախիրը: ... Բսկունյն դեպքի տեղ է հասնում մի գորամաս, որի ջանքերով հաջողվում է ազատել ամբողջ նախիրը և վերադարձնել, սակայն մինչև օրս էլ ոչ ոքի չի տրվում իր տավարը, համարելով կառավարության սեփականություն»¹⁹:

Պատմաբաններ Ա. Հակոբյանը և Ա. Մարգարյանը ճիշտ են բնորոշել, որ «Բռնագրավումների ու մենաշնորհի այս քաղաքականությունը ինչ-որ տեղ հիշեցնում էր բոլշևիկների «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, քաղաքականություն, որը խոչընդոտում էր մարդկանց անձնական շահագրգռվածությունը և, ընդհանրապես, տնտեսության զարգացումը»²⁰, միաժամանակ սոցիալական կեղեքման էր ենթարկում նրանց:

Հայաստանում հասունացող քաղաքական ճգնաժամի գործում, անշուշտ, որոշակի դեր խաղաց նաև արևմտահայ բազմահազար փախստականների առկայությունը. «Գաղթականության հարցը մեկն է այն գլխավոր պատճառներից, որոնք ստեղծում են մեր մենակ պետության համար «կատաստրոֆիկ դրություն»: Մի երկիր, որ անկարող է կերակրել նույնիսկ իր բնիկ ազգաբնակչությանը, ընդունել է իր մեջ մոտ կես միլիոն ընչազուրկ, թշվառ ժողովուրդ, որ շարունակ թափառում է Ելենովկայից Էջմիածին և Ղազախից մինչև Նոր Բայազետ՝ փնտրելով «հաց» և բնակարան»²¹:

Վերոշարադրյալից այն տպավորությունը չստեղծվի, թե կառավարությունը սոցիալ-քաղաքական լարվածությունը թուլացնելու խնդիր չի ունեցել ու ջուրն է մտել ոչ թե ավիին հասնելու, այլ միայն թրջվելու և սեփական ժողովրդին գթաշարժելու համար: Անշուշտ, կառավարության կողմից որոշակի քայլեր արվել են այդ ուղղությամբ, ասենք, բռնագրավումները

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 17, թ. 6, նաև՝ ֆ. 404, ց. 1, գ. 17, թթ. 9-10:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 154, թ. 133:

¹⁹ «Մշակ» (Թիֆլիս), 3. X. 1918:

²⁰ Ա. Մարգարյան, Ա. Հակոբյան. Հայոց պատմություն (հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2004, էջ 237:

²¹ «Ժողովուրդ», 29. VIII. 1918:

ինչ-որ ձևով մեղմելու, որոշ կենտրոններում հիվանդանոցներ հիմնելու և, ընդհանրապես, բժշկասանիտարական վիճակը բարելավելու, հին պարտքերի պատճառով բնակչության այտուց ստանալու արգելքը վերացնելու, գարնանացանի համար սերմացուով օգնելու, գյուղական մարմինների ընտրությունները կանոնավորելու համար և այլն, սակայն դրանք բավարար չէին տիրող սոցիալ-տնտեսական բարդ իրավիճակի հաղթահարման ու ներքաղաքական մթնոլորտի առողջացման առումով, իսկ հակառակորդ քաղաքական ուժը՝ բոլշևիկները, ունենալով սոցիալական հենարան, շարունակում էր ոտքի վրա մնալ: Վերջինիս գաղափարաքաղաքական ներգործության հետևանքով հայ հասարակության մի զգալի հատվածը հույսը կտրել էր, որ գործող իշխանությունը կդրսևորի կամք և ունակություն՝ առկա խնդիրները լուծելու:

Օգտվելով կառավարության հանդուրժող քաղաքականությունից՝ կոմունիստները կամաց-կամաց կենդանության նշաններ ցույց տվեցին ու սկսեցին իրենց աշխատանքները բանվորության և բնակչության ընչազուրկ տարրերի մեջ, գրում է «Աշխատավոր» թերթը և ավելացնում. «Ընտելացած ամենավատ խուժանավարության՝ այդ տնաբույս «կոմունիստները» աշխատում էին գրգռել ժողովրդի մութ ինստինկտները և նրան ոտքի հանել կառավարության դեմ»²²: Որպես օրինակ բերենք Թիֆլիսում հրատարակվող սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների պաշտոնաթերթ «Պահակի» մի հրապարակումը. «Ժամանակն է, որ Հայաստանի բանվորները հսկայի մի հերոսական թափով թափ տան իրենց ուսերից նոր բռնապետության անարդար լուծը»²³:

Գործող իշխանությունների սխալներն ու բացթողումները, որ սկիզբ էին առել դեռ հանրապետության առաջին ամիսներից և մեծ արագությամբ բազմապատկվել էին, Հայաստանում հասունացրին վարչակարգից դժգոհ ժողովրդական զանգվածների մի զգալի մասի պոռթկումը: Ուրեմն՝ ստեղծված պայթյունավտանգ իրադրությունը նաև հանրապետության իշխանությունների անհեռատես քաղաքականության հետևանք էր: Հայաստանի մի շարք շրջաններում մայիսմեկյան ցույցերը շուտով վերածվեցին զինված ապստամբության: Հիմնական ընդվզող զանգվածը զինվորականությունն էր: Երկրում հաստատվեց ռազմական դրություն: Մայիսի 5-ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից կազմվեց նոր կառավարություն՝ Հ. Օհանջանյանի զլխավորությամբ: Խորհրդարանն ընդունեց հետևյալ օրենքները. առաջին՝ դադարեցնել խորհրդարանի զբաղմունքները մեկ ամսով, երկրորդ՝ խորհրդարանի բոլոր լիազորությունները տալ կառավարությանը և երրորդ՝ հանձնարարել խորհրդարանի նախագահությանն ու կառավարությանը արտակարգ հանգամանքների դեպքում հրավիրել խորհրդարանի նիստ²⁴: Փաստորեն, գործադիր և օրենսդիր իշխանությունները կենտրոնացվեցին կառավարության ձեռքում: Հանրապետության տարածքը բաժանվեց չորս նահանգների, որոնց

²² «Աշխատավոր», 13. V. 1920:

²³ «Պահակ» (Թիֆլիս), 14. I. 1920:

²⁴ «Աշխատավոր», 7. V. 1920:

համար գործադիր դեկավարներ նշանակվեցին զեներալ-կոմիսարներ: Արտակարգ լիազորներ ուղարկվեցին խռովարար գավառներ՝ տեղերում կարգը վերականգնելու համար:

Ապստամբության կենտրոնական օջախն Ալեքսանդրապոլն էր, որտեղ էլ մայիսի 7-ին բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցության ընթացքում ստեղծվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե: Ապստամբությունը սկսվեց մայիսի 10-ին: Նույն օրը ռազմահեղկոմը Հայաստանի տարբեր շրջաններ ուղարկած հեռագրով հայտարարեց Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ալեքսանդրապոլի օրինակին հետևեցին Իջևանը, Կարսը, Սարիղամիշը, Դիլիջանը, Գորիսը:

Անհանգիստ էր դրությունը նաև Նոր Բայազետի շրջանում: Այն բանից հետո, երբ մայիսյան խաղաղ ցույցերի արդյունքում ժողովրդական զանգվածների ակտիվության վերածումն ապստամբության դարձավ լիակատար, մայիսի 8-ին Արմենկոմի հանձնարարությամբ Նոր Բայազետ եկավ հայտնի բոլշևիկ Հովհաննես Սարուխանյանը²⁵՝ ապստամբությունը կազմակերպելու և գլխավորելու համար²⁶ (Նոր Բայազետի դեպքերից առաջ՝ 1920 թ. ապրիլին, այդ շրջանի զեներալ-նահանգապետ Մ. Սիլիկյանը, տեղեկանալով, որ Հ. Սարուխանյանը հակապետական քարոզչություն է մղում գործի մեջ, արտաքսում է նրան Նոր Բայազետից)²⁷: Այս մասին Արմենկոմը հետագայում տեղեկացրել է նաև Անդրկովկասի երկրային կոմիտեին: Այդ կապակցությամբ Արմենկոմի՝ Երևանից Թիֆլիս՝ երկրկոմին ուղարկած հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Համապատասխան հրահանգով մենք Նոր Բայազետի շրջանն ուղարկեցինք, այժմ հանգուցյալ, ընկ. Սարուխանյանին, որն իրականացրեց Արմենկոմի առաջադրությունը և սկսեց գործողությունները»²⁸:

Սարուխանյանի վերադարձը, անշուշտ, ցանկալի չէր իշխանությունների համար, և նրանք ամեն ինչ արեցին՝ խանգարելու նրա մուտքը Նոր Բայազետ: Նախ՝ այդպիսի անհաջող փորձ կատարեց գավառային կոմիսարը՝ սպառնալով Սարուխանյանին, որ վերջինս Ելենովկայից չուղևորվի Նոր Բայազետ: Կոմիսարը ճարահատյալ Ելենովկայից հեռագրով հայտնում է Ղարանյուղում գտնվող զեներալ-նահանգապետ Մ. Սիլիկյանին (նա նաև տեղի գործքերի շտաբի պետն էր) Հ. Սարուխանյանի՝ Նոր Բայազետ

²⁵ Հ. Սարուխանյանը ծնվել է 1882 թ. Նոր Բայազետում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղում և ապա շարունակել Երևանում: 1904 թ. մտնում է ՌՄԴԲԿ-ի շարքերը: Նրա անվան հետ է կապված Նոր Բայազետում 1904 թ. հիմնված մարքսիստական առաջին խմբակի պատմությունը: 1907 թ. Հ. Սարուխանյանն էքստեռն կարգով ավարտում է Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ինստիտուտը: Քաղաքական հայացքների պատճառով 1910 թ. նա ձերբակալվում է գավառից արտաքսվում է Իգդիր, որտեղից 1911 թ. տեղափոխվում է Կադզվան, իսկ 1915 թ.՝ Կարս ու գլխավորում տեղի բոլշևիկյան կազմակերպությունը: 1918 թ. գարնանը ՌՄԴԲԿ կովկասյան երկրային կոմիտեի առաջադրանքով Հ. Սարուխանյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս: 1919 թ. ձերբակալվում է մի քանի ամիս Մետեխի բանտում պահվելուց հետո արտաքսվում է Վրաստանից: Գալով Հայաստան՝ նա մի քանի ամիս նորից ուսուցչություն է անում Կարսում և ապա տեղափոխվում Նոր Բայազետ (տե՛ս Գ. Գ ա լ ո յ ա ն. Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, էջ 104-105):

²⁶ Տե՛ս Գ. Ղ ա ռ ի բ ջ ա ն յ ա ն. Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները..., էջ 305, Գ. Գ ա լ ո յ ա ն. Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, էջ 85:

²⁷ Տե՛ս «ՍԶխատավոր», 25. VI. 1920:

²⁸ ՀԱՄ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, մաս առաջին, թթ. 107-113:

վերադառնալու մասին և խնդրում է դիմել անհրաժեշտ միջոցառումների²⁹: Գեներալի հորդորներն ու սպառնալիքները ևս ապարդյուն են անցնում:

Հ. Սարուխանյանի՝ Նոր Բայազետ վերադառնալու մասին գրել են նաև ժամանակի հեղինակավոր մի շարք թերթեր՝ հրապարակելով բոլորովին այլ տեղեկություններ: Արտաքսումից «մի քանի ժամանակ հետո Սարուխանյանը ինքնագլուխ կերպով վերադառնում է Նոր Բայազետ, դիմում Սիլիկյանին և բացատրելով իր ընտանիքի ծանր դրությունը, խնդրում է թույլ տալ իրեն մնալ Նոր Բայազետում», – գրել է «Աշխատավոր» թերթը՝ նշելով, որ Սարուխանյանը զոջացել է՝ ասելով, որ «ինքը շատ լավ գիտակցում է, թե որպիսի մեծ ուժի է այս պայմաններում փորձել կազմալուծել հայկական բանակը, ուստի ինքը ազնիվ խոսք է տալիս, որ բանակի մեջ պրոպագանդա չի մղել և չի մղի այսուհետև»³⁰: Այս առնչությամբ մտավորապես նույնն են գրել նաև իշխանության վերահսկողության տակ գտնվող թերթերը:

Ինչ վերաբերում է հարցի՝ բոլշևիկյան լրատվամիջոցների լուսաբանմանը, ապա ըստ արխիվային փաստաթղթերի՝ արհամարհելով գեներալի սպառնալիքները և առատաձեռն խոստումները՝ Հ. Սարուխանյանը նրան ասել է. «Կոմունիստները երբեք չեն նահանջում իրենց գաղափարներից և ոչ մի դեպքում չեն կատարում թշնամու թելադրանքները»³¹: Այսքանով էլ ավարտվում է նրանց երկխոսությունը:

Տրամագծորեն տարբեր տեղեկություններից երեք բան հստակ է. ա) Հ. Սարուխանյանը վերադարձել է Նոր Բայազետ, բ) իշխանությունը ողջ թափով ցանկացել է իր և իր վերահսկողության տակ գտնվող մամուլի հնարավոր ձևերով նվաստացնել քաղաքական հակառակորդին, գ) Հ. Սարուխանյանը խիստ կոշտ և կտրուկ է եղել իշխանության ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժամանակ:

Գալով Նոր Բայազետ՝ Հ. Սարուխանյանն իր կուսակից ընկերոջ՝ Բ. Բատիկյանի³² հետ լծվել է ապստամբության նախապատրաստման գործին:

Մայիսի 10-ին Հ. Սարուխանյանն ուղևորվեց Ղարանլուղ, որտեղ հրավիրվեց կուսակցական ակտիվի խորհրդակցություն. առանձնակի կարևորություն տրվեց զինվորների շրջանում տարվող նախապատրաստական աշխատանքներին: Ղարանլուղում էլ Հ. Սարուխանյանը հանդիպում ունեցավ գեներալ Մ. Սիլիկյանի հետ:

Նոր Բայազետի գավառում ապստամբությունը սկիզբ առավ Բասարգեչարի կայազորի զինվորների հակակառավարական ելույթով: Զինվորների ընդվզումը, որը սկսվեց մայիսի 11-ին, անակնկալ էր, և սպայական կազմն այն կանխել չկարողացավ: Այդ օրը մոտ 300 զինվորներ Մ. Բոստանջյանի, Բ. Մինասյանի, Ա. Մելոյանի և այլոց գլխավորությամբ շարժվեցին դեպի

²⁹ Տե՛ս Հ. Կարապետյան. նշվ. աշխ., էջ 189, Գ. Գալոյան. Հերոսական մայիսից–հաղթական նոյեմբեր, էջ 83, և ն ու յ ն ի՝ Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, էջ 84:

³⁰ «Աշխատավոր», 25. VI. 1920:

³¹ ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, մաս առաջին, թթ. 107–113:

³² Բ. Բատիկյանը ծնվել է 1892 թ. Նոր Բայազետում՝ հայտնի մտավորական և հանրային գործիչ Ստեփան Բատիկյանի ընտանիքում: Կրթությունը ստացել է տեղի դպրոցում և ապա գավառի գյուղերում զբաղվել է ուսուցչությամբ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 185, թ. 130, Գ. Գալոյան. Հերոսական մայիսից – հաղթական նոյեմբեր, էջ 109–110):

Ղարանլուդ: Մայիսի 12-ին նրանք մտան Ղարանլուդ և միացան տեղի կայագործի զինվորներին³³: Բանակի հրամանատարության ջանքերը՝ համոզել զինվորներին և նրանց զորանոցներ վերադարձնել, արդյունք չստեղծեցին: Ավելին՝ նրանք ձերբակալեցին սպաներից մի քանիսին, այդ թվում և գեներալ Մ. Միլիկյանին: Նրա ձերբակալումը կատարվել է Հ. Մարուխանյանի անմիջական մասնակցությամբ: «...զինվորների զլուխ անցած, Մարուխանյանը անձամբ գալիս է ձերբակալելու Միլիկյանին», - գրել է «Աշխատավորը»՝ նշելով, որ Մ. Միլիկյանի հարցին՝ «չէ՞ որ դուք ինձ ազնիվ խոսք ստեղծեք բանակին ձեռք չտալ պ. Մարուխանյան», վերջինս պատասխանել է. «Ես այն ժամանակ ձեզ ստեղծեցի, ընկեր Միլիկյան»³⁴:

Ապստամբությունը մեկ կենտրոնից դեկավարելու և գավառի իշխանությունը վերցնելու համար Մարուխանյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե: Հեղկոմի կազմում ընտրվեցին Ս. Մակարյանը, Մ. Պետրոսյանը, Հ. Խաչատրյանը, Բ. Մինասյանը, Լ. Ներսիսյանը և Ս. Բոստանջյանը: Բացի այդ՝ կազմվեց շրջանային հեղկոմ՝ հետևյալ կազմով՝ Ա. Նալբանդյան (նախագահ), Վ. Միրունյան, Ս. Վարդանյան, Լ. Խանսիերյան և Ա. Լազարյան³⁵:

Սկսվում է ապստամբության բուն նախապատրաստությունը տեղերում: Երբ արդեն ապստամբությունը տեղի էր ունեցել, և գավառն ապստամբական իրադարձությունների հորձանուտում էր, մի շարք գյուղերում ապստամբներին հաջողվեց վերցնել իշխանությունը, ինչպես՝ Ալիդոխում, Գյուլում, Գյոզալդարայում, Դալիդարդաշում, Երանոսում, Քյուզաջղում և այլուր: Կազմակերպական նույնպիսի աշխատանք էր տարվում նաև մյուս գյուղերում:

Ապստամբության ծավալման օրերին՝ ի մասնավորի մայիսի 15-ին, զինվորների և գյուղացիների հանրահավաքում արտասանած ճառում բորբոքելով նրանց մտքերն ու զգացմունքները՝ Հ. Մարուխանյանը կոչ է անում վճռական գրոհի անցնել հակահեղափոխության դեմ, վերցնել Նոր Բայազետը և Ելենովկայի վրայով միանալ Դիլիջանի գավառի ապստամբ աշխատավորներին, որպեսզի միացյալ ուժերով շարունակեն պայքարը հանուն խորհրդային իշխանության³⁶:

Իշխանության գավառային մարմինների ու կառավարության արտակարգ լիազորներ Գ. Շահինյանի, Գ. Քալաշյանի և քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանի զգուշացումներն ու հորդորները՝ արկածախնդրությանը վերջ տալու, որն է նշանակություն չունեցան. ապստամբությունը շարունակում էր թափ առնել: Հայտարարվեց հակահեղափոխության կողմնակիցների մորբիլիզացիա, ձեռնարկվեցին այլ միջոցառումներ՝ ապստամբներին դիմադրություն ցույց տալու համար: Հայ քաղաքական կուսակցություններից էսէռները և հնչակյանները միացան ապստամբական շարժմանն ու

³³ Տե՛ս «Հառաջ» (Թիֆլիս), 23. V. 1920:

³⁴ «Աշխատավոր», 25. VI. 1920:

³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, թ. 56, Գ. Գ ա լ ո յ ա ն. Հերոսական մայիսից - հաղթական նոյեմբեր, էջ 83-84, Գ. Ղ ա ր ի Բ ջ ա ն յ ա ն. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, էջ 58, Հ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 193:

³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թթ. 7-8:

աջակցեցին ապստամբներին³⁷: Մնացածները Հայաստանի անկախության և միացյալ Հայաստանի շահի գիտակցումով նախընտրեցին լքել ընդդիմադիր դաշտը, տեղ զբաղեցնել իշխանական ճամբարում և սատարել նրան: Նրանք ապստամբության առաջին իսկ օրից հանդես եկան եղբայրական քաղաքացիական պատերազմը դատապարտող և գործող իշխանությանը պաշտպանող հայտարարություններով: Հատկապես հիշատակության է արժանի Հայ ժողովրդական կուսակցության դերակատարությունը: Երբ Հայ ժողովրդական կուսակցության Նոր Բայազետի կոմիտեն իր կենտրոնական կոմիտեից հեռագիր է ստանում՝ ամեն կերպ աջակցել տեղական իշխանությանը խռովարարների դեմ՝ կարգը վերականգնելու համար, կոմիտեի նախագահ Տիգրան Տեր-Մանվելյանն անմիջապես դիմում է գավառական կոմիսար Մովսիսյանին և, հայտնելով ստացած հեռագրի մասին, հարցնում է, թե ինչ աջակցության կարիք ունի: Կոմիսարը հայտնում է, որ իր ձեռքի տակ եղած ուժերի մի մասը փախել է, մնացածը շատ քիչ է, իսկ ապստամբ զինվորները մոտենում են քաղաքին: Տ. Տեր-Մանվելյանը մի քանի ժամից 40 զինյալներ է դնում նրա տրամադրության տակ: Կոմիսարը, ունենալով ևս 18 հոգի, միացյալ խմբով շարունակում է դիմադրություն ցույց տալ³⁸:

Այդուհանդերձ, իշխանական ուժերը մեծապես զիջում էին հեղափոխականներին: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է կառավարության արտակարգ լիազորների գրությունը Նախարարների խորհրդին. «ոչ միայն Ղարանլուղ արշավելու, այլ անգամ քաղաքը տեղական ուժերով պաշտպանելու հնարավորություն չկար»³⁹: Հուսահատված ու բարոյալքված՝ քաղաքից հեռացան կառավարության գործուղած լիազորները, որոնք գնալուց առաջ յուրայիններին պատվիրեցին. «Ձեր տրամադրության տակ եղած ուժերով դիմադրել մինչև վերջին հնարավորությունը, իսկ եթե մեզ չհաջողվի մինչև այդ հասցնել զինված ուժեր, դուրս գալ քաղաքից միայն պաշտպանության վերջին հնարավորությունները սպառելուց հետո ...»⁴⁰:

Ապստամբների գործողությունների ծրագիրը, որի կենտրոնում Նոր Բայազետի գրավումն էր, մշակել էր Հ. Սարուխանյանը: Տեղերում աշխատանքների կազմակերպումը և ղեկավարումն իրականացնում էին կուսակցական կազմակերպությունները: Քաղաքի վրա հարձակումը սկսվելու էր մայիսի 15-ին: Մինչ այդ՝ մայիսի 13-ի լույս 14-ի զիջերը, իշխանությունները ձերբակալում և Սևանա կղզի են արտաքսում բոլշևիկներ Հ. Զարգարյանին, Ս. Բոշնաղյանին, Պ. Պետրոսյանին, Մ. Դուրգարյանին⁴¹ և այլոց:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 41, թ. 1, Ա. Հ. ն վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Երևան, 1923, էջ 15:

³⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 3. VI. 1920, 12. VI. 1920:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թթ. 7-8:

⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 8:

⁴¹ Մ. Դուրգարյանը Նոր Բայազետի գավառի տարրական դպրոցների տեսուչն էր: Ուսուցիչների շրջանում ստեղծել էր համակիրների մեծ խումբ: Նշանակալից դեր է կատարել քաղաքի և գավառի կուսակցական բջիջների ստեղծման ու ամրապնդման գործում: Գավառի փոխանորդ Եզնիկ վարդապետը հանրային կրթության նախարար Գևորգ Ղազարյանին հասցեագրած 1920 թ. օգոստոսի 12-ի զեկուցագրում հետին թվով խոստովանում է. «Անշուշտ հայտնի կլինի ձեզ, որ տարրական դպրոցների նախկին տեսուչ պ. Դուրգարյանը կուսակցական գործունեությամբ պրոպագանդա տարավ և դպրոցները լցրեց թերուս ուսուցիչներով, որոնք և մայիս ամսում տեղի ունեցած բոլշևիկյան շարժումների պարագլուխներ դարձան» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 185, թթ. 226-227): Մայիսյան ապստամբությունից առաջ գեներալ Մ. Միլիկյանի կարգադրությամբ Մ. Դուրգարյանը վտարվեց Նոր Բայազետից, սակայն նախօրյակին վերադարձավ (տե՛ս նույն տեղում, թ. 177):

Նշանակված օրը՝ մայիսի 15-ին, ապստամբները գրոհում են Նոր Բայազետի վրա և երկու օր անց՝ մայիսի 17-ին՝ օրվա երկրորդ կեսին, մտնում են քաղաք: Հեղկունն իր ձեռքն է վերցնում իշխանությունը, իսկ մինչ այդ գրեթե բոլոր պաշտոնյաները լքել էին իրենց աթոռները⁴²: «Հառաջ» թերթի տեղեկացմամբ՝ ապստամբները քաղաքը գրավելու ժամանակ թալանել են քաղաքացիներ Լևոն Թորգոմյանի, Վաղարշակ Պետրոսյանի, Մողոմոն Բուռնագյանի, Խաչատուր Առաքելյանի, Սիրական Ղազանյանի և այլոց բնակարանները⁴³:

Նոր Բայազետին տիրելուց հետո ռազմահեղափոխական կոմիտեն մտադիր էր գրավել նաև Ելենովկան ու ամրանալ Սեմյոնովկայի բարձունքներին՝ խնդիր ունենալով կապ հաստատել Ղազախ-Շամշադինի ապստամբների հետ: Պետք է նշել, որ այս ծրագիրը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ միակողմանի և տեղական նախաձեռնություն, որն ապստամբներին ոգեպնդելու նպատակ ուներ, ինչը կարող էր միայն ձգձգել ժամանակավոր հաջողությունների վախճանը: Փաստենք, որ ապստամբները նախահարձակ լինելուց առաջ չկարողացան հակառակորդին գրկել Ելենովկայի ճակատը լրացուցիչ ուժերով ամրացնելու հնարավորությունից: Մայիսի 17-ին Նոր Բայազետի ուղղությամբ փոխադրվեց գեներալ Խանքալանյանի հրամանատարությամբ մի հետևակային զորամաս՝ երկու թնդանոթով և հինգ գնդացրով: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 18-ին, Երևանից ստացվեց նոր համալրում և տեղակայվեց Հաջիմուխան ու Աղզիբի լքյալ գյուղերի շրջանում՝ ամրացնելով Ելենովկա տանող ճանապարհի պաշտպանությունը⁴⁴:

Պաշտոնական մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ մայիսի 19-ի գիշերը կառավարական զորամասերի հրամանատարությունը գրավոր դիմել է ռազմահեղկոմի ղեկավար Հ. Սարուխանյանին՝ կարգադրելով չդիմադրել և գեներալ վայր դնել: Նույն օրը Հ. Սարուխանյանը պատասխանել է, որ ապստամբները կոկոսում են դաշնակցականների տիրապետությունը տապալելու համար, և որ նրանց պայքարը վճռական է ու անհաշտ⁴⁵:

Փաստորեն, նոր արյունահեղությունից խուսափելու՝ կառավարության ջանքերը հաջողություն չունեցան: Մայիսի 19-ի առավոտյան ապստամբական ուժերն անցան հարձակման: Կառավարական զինուժը նրանց հետ քշեց դեպի Աղկալա ու Աղզիբի գյուղերի ուղղությամբ: Ապստամբների համար դրությունը գնալով ծանրանում էր, իսկ շարունակվող նահանջը կրում էր անկանոն բնույթ: Այդ են վկայում ապստամբների շարքերում ծայր առած խուճապային տրամադրությունների ու հուսալքության մասին ժամանակի մամուլի էջերում սփռված բազմաթիվ տեղեկությունները:

⁴² Տե՛ս «Ժողովուրդ», 3. VI. 1920, «Հառաջ», 23. V. 1920:

⁴³ Տե՛ս «Հառաջ», 23. V. 1920:

⁴⁴ Տե՛ս Հ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 197:

⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թ. 8:

Կառավարական գործառնությունն անցան վճռական հարձակման և, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, մայիսի 19-ի կեսօրին մտան Նոր Բայազետ: Ապստամբներն անձնատուր եղան: Քաղաքն ազատագրելու ժամանակ սպանվեցին մեկ զինվոր, չորս երեխա և ապստամբության երեք մասնակից⁴⁶:

Նոր Բայազետին տիրելուց անմիջապես հետո բանտից ազատ արձակվեցին բոլոր սպաները (այդ թվում՝ գեներալ Մ. Միլիկյանը), ովքեր բանտարկվել էին ապստամբների կողմից⁴⁷: Հակառակը, այս անգամ ձերբակալվեցին և բանտ նետվեցին ապստամբության ղեկավարներն ու ակտիվիստները, որոնց թվում՝ Հ. Սարուխանյանը:

«Հառաջ» թերթը մայիսի 22-ի հրապարակման մեջ նշում է, որ ձերբակալման պահին Հ. Սարուխանյանի մոտ հայտնաբերվել են պետական գանձարանից յուրացրած ամբողջ փողերը (1,5 մլն. ռուբլի)⁴⁸: Ընդ որում, հետաքրքիր է, որ նույն թերթի մայիսի 23-ի համարում ասված է. «Սարուխանյանի մոտ կար 1,5 մլն ռուբլի՝ փորձում էր փախչել: Դրամի կեսը գտնվել է մոտը»⁴⁹: Հետևապես, ըստ «Հառաջ» թերթի տեղեկությունների՝ Հ. Սարուխանյանի մոտ մի դեպքում գտնվել է համիշտակած փողերի ողջ գումարը, մյուսում՝ դրա կեսը: Այս իրողությունը հիմք է տալիս ասելու, որ այդ տեղեկությունները պետք է վերապահումով ընդունել:

Տեղում իրավիճակի հետ ծանոթանալու և կարգը վերականգնելու նպատակով մայիսի 20-ին Նոր Բայազետ այցելեց զինվորական և ներքին գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը⁵⁰:

Ապստամբության կազմակերպիչներից և առավել ակտիվ մասնակիցներից Գրիգոր Դադիկյանը, Սրապիոն Վարդանյանը, Ադիբեգ Նալբանդյանը, Բեգլար Մինասյանը, կապիտան Պետրոսյան արտակարգ դատարանի⁵¹ վճիռներով մահապատժի ենթարկվեցին⁵²: Առանց դատարանի վճռի գնդակահարվեց Հ. Սարուխանյանը⁵³: Ավելի ուշ՝ հոկտեմբերին, գնդակահարեցին հիվանդությունից նոր ապաքինված Բ. Բատիկյանին⁵⁴:

Այսպիսով՝ 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը, որի շարժիչ ուժը հիմնականում զինվորականությունն էր, անխուսափելի պարտություն կրեց, քանի որ ինչպես ամբողջ հանրապետությունում, այնպես էլ Նոր Բայազետի գավառում այն չունեք բավարար սոցիալական հենարան, որն ամենակարևորն էր: «Շարժումը խեղդվեց առանց մեծ դժվարությունների,

⁴⁶ Տե՛ս «Տողովուրդ», 20. V. 1920, «Աշխատավոր», 28. V. 1920:

⁴⁷ Տե՛ս «Տողովուրդ», 20. V. 1920, «Հառաջ», 22. V. 1920:

⁴⁸ Տե՛ս «Հառաջ», 22. V. 1920:

⁴⁹ «Հառաջ», 23. V. 1920:

⁵⁰ Տե՛ս «Հառաջ», 22. V. 1920:

⁵¹ Խորհրդարանն արձակուրդ ուղարկելու հաջորդ օրը՝ մայիսի 6-ին, Նախարարների խորհուրդն ընդունեց ժամանակավոր օրենք «Արտակարգ դատարանի մասին»: Արտակարգ դատարաններ հիմնվեցին Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նոր Բայազետում, Գիլիջանում:

⁵² Տե՛ս Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 722: «Աշխատավոր» թերթի տեղեկացմամբ՝ Հ. Սարուխանյանը զինվորական-դաշտային դատարանի վճռով գնդակահարվում է (տե՛ս «Աշխատավոր», 1. VI. 1920):

⁵⁴ Տե՛ս Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

որովհետև հենարան չունեք, երկրի համար բոլշևիզմը միանգամայն խորթ բան էր, իսկ դրսի միջամտություն չկար այդ ժամանակ»⁵⁵, – իրավացիորեն գրում է Հովհ. Քաջագունին:

Խորհրդային Ռուսաստանից սպասվող ռազմական աջակցությունը չեղավ, մի կողմից՝ այդ երկրի արտաքին բարդ կացության պատճառով, մյուս կողմից էլ՝ նրա բոլշևիկ ղեկավարությունն այդ ժամանակ կարևորություն չէր տալիս Հայաստանի խորհրդայնացման հարցին:

Ապստամբությունն առանց մեծ դժվարության ճնշելու հանգամանքը կարելի է բացատրել նաև բոլշևիկների էլույթների ցրվածությամբ, միասնական կենտրոնի բացակայությամբ և Արմենկոմի թույլ տված մարտավարական այլ սխալներով ևս, որոնք, անշուշտ, ազդել են դեպքերի ընթացքի վրա:

Թեև ապստամբությունը ճնշվեց, բայց և այնպես այն կառավարությանն ու իշխանության մյուս օղակներին սթափվելու և անհրաժեշտ հետևություններ անելու տագնապ հնչեցրեց:

Ապստամբության պատճառները և հետևանքները դարձան իշխանության ու հանրության լայն քննարկման առարկան: Ճիշտ եզրակացության հանգելու համար անհրաժեշտ էր խորությամբ ուսումնասիրել հարցը: Ահա թե ինչու կառավարությունը հունիսի 8-ին ընդունեց օրենք «1920 թ. մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով կազմված հատուկ քննիչ հանձնաժողով ստեղծելու մասին»:

1. 1920 թ. մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով կազմվում է հատուկ քննիչ հանձնաժողով:

2. Այն կազմվում է Նախարարների խորհրդի կողմից նշանակված հինգ անձից՝ նախարարապետի կամ նրա կողմից նշանակված անձի նախագահությամբ:

3. Հավաքված նյութերից քննիչ հանձնաժողովը կազմում է զեկուցում, որի մեջ ներկայացնում է խռովությունների պատճառները և տալիս է իր եզրակացությունը: Հանձնաժողովն իր աշխատանքները վերջացնում է մինչև սույն տարվա օգոստոսի 30-ը⁵⁶:

Փաստորեն, օրենքը կանխորոշում էր հանձնաժողովի կողմից բարձրացվելիք և ուսումնասիրվող հարցերի շրջանակները: Ինչ վերաբերում է հանձնաժողովի կազմին ու նրա գործունեությանը, ապա որևէ փաստաթուղթ մեզ հայտնի չէ: Ամեն դեպքում ակնհայտ է մի բան, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում իրավիճակային փոփոխություններ դրական իմաստով չեն արձանագրվել, եթե չասենք, որ երկրի հետընթացը, լայն իմաստով, ավելի ու ավելի էր խորացել:

Այսպես՝ բռնագրավումների քաղաքականությունը, որը հանրապետության գյուղացիության թշվառության գլխավոր պատճառներից մեկն էր, շարունակվում էր, և դրա հետևանքով սոցիալական անտազոնիզմը

⁵⁵ Հ. Քաջագունի. Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 31:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 153, թ. 51:

զնալով խորանում էր: Ճիշտ է, ապստամբության ճնշումից հետո կառավարությունն անդրադարձավ այդ հարցին և մայիսի 24-ին ընդունեց «Հասարակության հացի անմիջական կարիքները հոգալու մասին» օրենքը, որով մասնավոր անձանց ի գիտություն հայտնվում էր նրանց պարտականությունների մասին. այն է՝ 1. ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացի մինչև սույն տարվա օգոստոսի 1-ը իրավունք ունի հին հունձքից իր մոտ պահելու ընտանիքի ամեն մի շնչին երեք փութ հացահատիկ (հասկացվում է ցորեն, գարի, հաճար, բրինձ, եգիպտացորեն) կամ այլուր: 2. Ով այս քանակից ավելի հացահատիկ կամ այլուր ունի, յուրաքանչյուր վայրում սույն օրենքը հրապարակելու օրից սկսած՝ երկու շաբաթվա ընթացքում, պարտավոր է հայտնել տեղական կոմիսարին: 3. Ավելի հացահատիկը կամ այլուրը հանձնվում է կառավարությանը, որի փոխարեն կառավարությունը պարտավոր է վճարել կամ դրամով, կամ հունձքից հետո հացահատիկով⁵⁷:

Այս օրենքը, ըստ էության, փոքր-ինչ կարող էր մեղմել գյուղի վիճակը: Նույնը կարելի է ասել կառավարության մյուս ձեռնարկումների մասին: 1920 թ. հունիսի 25-ին «Աշխատավոր» թերթը գրել է. «Սակայն մինչև օրս Հայաստանի կառավարությունը այս ուղղությամբ շատ քիչ, եթե չասենք բնավ՝ ոչինչ չի արել»⁵⁸, հավելելով, որ Հայաստանի կառավարությունը պարտավոր է օր առաջ զբաղվել այդ կարևորագույն խնդիրներով՝ վերաքննել նախկին աշխատանքները, պետական մարմինները մերձեցնել աշխատավորական զանգվածներին, հեռացնել պետական ապարատից ժողովրդի շահերին անհամապատասխան կաշառակեր ու ապիկար ծառայողներին և այլն, եթե ուզում է իր հետ ունենալ աշխատավորության համակրանքը⁵⁹:

Հայաստանի Հանրապետությունը մարտադաշտում և դիվանագիտության ասպարեզում արձանագրեց մեծ ձախողումներ: Արդյունքում՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունից Թուրքիային էր անցնում 20,7 հազար կմ² տարածք, իսկ Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթի շրջանները ժամանակավորապես դրվում էին Թուրքիայի հովանավորության տակ⁶⁰:

Նույն ժամանակ ստորագրած Երևանի պայմանագիրը հանգեցրեց վարչաձևի փոփոխման: Երկու օր անց Գարմիր բանակի զորամասերն առանց դիմադրության մտան Երևան: Ընդհատվեց հայոց անկախ պետականության շարունակականությունը: Հայաստանն արդեն խորհրդային էր:

Հայաստանի խորհրդայնացումից մեկ շաբաթ անց՝ դեկտեմբերի 8-ին, Երևանի «Գոմունիստ» թերթը մայիսյան ապստամբության հետ կապված իրադարձությունների վերաբերյալ հողված տպագրեց: Հողվածում դեպքերի ընդհանուր նկարագրության հետ մեկտեղ խոսվում է նաև ապստամբության պարտության ու հետևանքների մասին, և այդ համատեքստում

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 116, թ. 37:

⁵⁸ «Աշխատավոր», 25. VI. 1920:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս, օրինակ, Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Խորհրդային Հայաստանը Սոսկվայի և Գարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 92–93:

արվում է հետևյալ եզրահանգումը. «Եվ եթե մայիս ամսին Հայաստանի հեղափոխական աշխատավորությունը հաղթող դուրս գար, Հայաստանը չէր կրի այն սարսափելի կորուստները, որի հերոսները, այսօր թալանը գրկած փախչում են Հայաստանի սահմաններից, որ խորհրդային դատնալուց հետո կորցրել է իր ամբողջ հմայքը «ազգային գործիչների» ու «կործանիչների» համար»⁶¹: Խոսելով ապստամբության անկազմակերպ բնույթի մասին՝ հեղինակն ավելացնում է, որ աշխատավորության պարտությունը դուռ բացեց այն բոլոր դժվարությունների ու պարտությունների առջև, որ անցան Հայաստանի գլխով մայիսից մինչև դեկտեմբեր⁶²: Հողվածի ենթատեքստից հասկանալի է՝ եթե հանրապետության կառավարիչները վեր կանգնեին իրենց անձնական կամ խմբային շահերից և հայ ժողովրդին չդիտեին որպես այդ շահերին հասնելու միջոց, իսկ հայ դիվանագետներն էլ իրենց քթից հեռու տեսնեին, ապա Հայաստանը տարածքային նոր կորուստներ չէր ունենա: Այլ խոսքով՝ Հայաստանն այսօր, Ղարաբաղից և Նախիջևանից բացի, իր կազմում կունենար Կարսի մարզն ու Սուրմալուի գավառը:

Պատմագրության մեջ նաև հակառակ կարծիք կա, ըստ որի՝ անկախ այդ ամենից, միննույն է՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը հանուն իր աշխարհաքաղաքական ծրագրերի կանխորոշել էր տարածքային այն լուրջ զիջումները, որոնք հետագայում արվեցին Թուրքիային ու Ադրբեջանին:

Մենք ավելի շատ հակված ենք առաջին տեսակետին և, կարծում ենք, որ ապստամբության հաղթանակի դեպքում շատ հարցեր այլ կերպ կլուծվեին: Այսուհանդերձ, գտնում ենք, որ նման հիմնահարցին մակերեսային և օրախնդիր մոտեցումն անընդունելի է: Հարցի փաստառատ, խորը ու հիմնավոր ուսումնասիրությունը միայն կարող է կողմնորոշիչ լինել դրա ներքին տրամաբանության վերհանման և գնահատության ժամանակ: Անշուշտ, սա առանձին ուսումնասիրության թեմա է:

Այսպիսով՝ արձանագրենք. մայիսյան ապստամբության պատճառը Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունն էր և տիրող անօրինականություններն ու իրավախախտումները, հայ բոլշևիկների (ռուսական բանակի մուտքն Անդրկովկաս և Ադրբեջանի խորհրդայնացումը ոգևորել էր նրանց) միջոցով բնակչության դժգոհություններին հասարակական-քաղաքական ակտիվություն հաղորդելը:

⁶¹ «Կոմունիստ» (Երևան), 8. XII. 1920:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում:

МАЙСКОЕ ВОССТАНИЕ 1920 Г.
В НОР-БАЯЗЕТСКОМ УЕЗДЕ

ГАМЛЕТ АРУТЮНЯН

Резюме

В начале мая 1920 г. армянские большевики, пользуясь благоприятным для них внешне-политическим положением и используя тяжелое социально-экономическое состояние большинства населения и связанное с этим недовольство, активизировали свою антигосударственную разрушительную деятельность и подняли вооруженное восстание против законной власти Республики Армения, с целью свержения ее и установления в стране советского порядка. 10 мая в Александрополе большевики придали антигосударственный характер празднованию 1 мая. Вскоре произошли вооруженные выступления в Карсе, Сарыкамыше, Казах-Дилижане, Нор Баязете и т. д. Основной противостоящей массой было воинство. Восстание в Нор-Баязетском уезде началось 11 мая с антигосударственного выступления солдат Басаргечара, 17 мая повстанцы заняли административный уездный центр г. Баязет. Военно-революционный комитет (руководитель О. Саруханян) стал хозяином положения в Нор Баязете. Республиканские власти перешли к решительным действиям. В результате восстание было подавлено. 19 мая в Нор Баязете также была восстановлена законная власть.

THE MAY 1920 UPRISING IN THE PROVINCE
OF NEW BAYAZET

HAMLET HARUTYUNYAN

Summary

The favourable foreign-political situation in Armenia was directly influenced by an event which took place in Russia and Transcaucasia at the beginning of May 1920. Armenian Bolsheviks took advantage of their favourable external political situation and made use of the population discontent which was the result of socio-economic difficult situation. On May 10, in Alexandropol, the Bolsheviks gave some anti-state sense to celebration taking place on May 1. Soon armed speeches were made in Kars, Sarighamish, Ghazakh-Dilijan, New Bayazet and so on. The soldiers were the main opposing group. New Bayazet province uprising began on May 11 with anti-state speech of the soldiers of Bassargechar. On May 17 the rebels seized New Bayazet – the administrative centre of the province. Military-revolutionary Committee (with H. Sarukhanyan as a head) became the master of the situation in New Bayazet. The Republic authorities appealed to decisive actions. The uprising was suppressed. On May 19 New Bayazet also restored its legitimate authority.